

DAVID NICHOLAS

H

E E E A I Ε H

ΤΟΥ

M E S A I Ω N I K O Y

K O S M O Y

*Κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη
στὴν Εὐρώπη, 312–1500*

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
MAPIANNA TZIANTZH

8η ἀνατύπωση

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

A ΘΗΝΑ 2019

‘Η μετάφραση τῆς Μαριάννας Τζιαντζῆ θεωρήθηκε
ἀπὸ τὴν Ἀγλαΐα Κάσδαγλη, λέκτορα τῆς Ἰστορίας τῶν Μέσων Χρόνων
στὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Τίτλος τοῦ πρωτοτύπου

*The Evolution of the Medieval World
Society, Government and Thought
in Europe, 312–1500*

© Longman Group UK Limited 1992

Τὰ δικαιώματα τῆς μετάφρασης παραχωρήθηκαν
ἀπὸ τὴν Pearson Education Limited

ISBN 978-960-250-166-5

© Γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα

Μορφωτικὸ Ίδρυμα Εθνικῆς Τραπέζης, Ἀθῆνα 1999, 2012

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ
ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

΄Από τή Δημοκρατία στήν Αύτοκρατορία

΄Η ρωμαϊκή χιλιετία ἀρχισε τὸν διαίώνα π.Χ., ὅταν οἱ Λατίνοι ἐκτόπισαν τοὺς πιὸ ἐκλεπτυσμένους Ἐτρούσους ἀπὸ τὴν Ρώμη. Στὴ συνέχεια οἱ Λατίνοι αὐξῆσαν συστηματικὰ τὴν δύναμή τους εἰς βάρος ἀλλων γειτόνων τους. Ός τὸ 265 π.Χ. ή Ρωμαϊκὴ δημοκρατία εἶχε γίνει τὸ πιὸ ἴσχυρὸ κράτος στὴν Ἰταλία. Τὴν χρονιὰ ἐκείνη ξέσπασε ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς τρεῖς πολέμους μὲ τὴν Καρχηδόνα, τὸ σημαντικότερο λιμάνι τῆς βόρειας Ἀφρικῆς. Μὲ τὸν πρῶτο καρχηδονιακὸ πόλεμο, οἱ Ρωμαῖοι καθυπέταξαν τὴν Σικελία καὶ τὴν Σαρδηνία, ἐνῶ μὲ τὸν δεύτερο κατέλαβαν τὴν Ἰβηρικὴ χερσόνησο. Υστερα οἱ Ρωμαῖοι στράφηκαν πρὸς τὴν Ἀνατολήν. Οἱ ἐσωτερικὲς συγκρούσεις τοὺς προσέφεραν τὸ πρόσχημα γιὰ νὰ κηρύξουν διαδοχικοὺς πολέμους ποὺ κορυφώθηκαν μὲ τὴν προσάρτηση τῆς Ἑλλάδας τὸ 146 π.Χ., τὴν χρονιὰ ποὺ ή Καρχηδόνα καταστράφηκε ὀλοσχερῶς καὶ κατακτήθηκαν περιοχὲς τῆς Ἀφρικῆς. Τὸ 129, τὸ ἀλλοτινὸ βασίλειο τῆς Περγάμου ἔγινε ή ρωμαϊκὴ ἐπαρχία τῆς Ἀσίας, ή πλουσιότερη ὑπερπόντια κτήση τῆς Ρώμης. Τὸ 31 π.Χ., ὅποτε καὶ προσάρτησε τὴν Αἴγυπτο, ή Ρώμη κυριαρχοῦσε πλέον σὲ ὀλόκληρη τὴν λεκάνη τῆς Μεσογείου.

Πολλοὶ ίστορικοὶ ἔχουν ὑποστηρίξει ὅτι τὸ ρωμαϊκὸ κράτος ἦταν τόσο ἐκτεταμένο, μὲ μῆκος συνόρων περίπου 3.000 μίλια (4.800 χλμ.) ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσία στὰ ἀνατολικὰ μέχρι τὸν Ἀτλαντικὸ στὰ δυτικά, ποὺ ή ἀποτελεσματικὴ διακυβέρνησή του ἦταν ἀνέφικτη. Στὴν πραγματικότητα, μέχρι τὸν 1ο αἰώνα π.Χ. ή Ρώμη οὐσιαστικὰ εἶχε κυριαρχήσει μόνο στὶς περιοχὲς ποὺ βρέχονταν ἀπὸ τὴν Μεσόγειο. Οἱ θαλάσσιες ἐπικοινωνίες ἦταν ταχικὲς καὶ ἀπρόσκοπτες. Καθὼς οἱ Ρωμαῖοι εἶχαν ἀποσπάσει τὸν ἔλεγχο τῶν θαλάσσιων ὄδῶν

ἀπὸ τοὺς Καρχηδονίους, ἡ μεγάλη ἔκταση τῆς αὐτοκρατορίας τους δὲν ἀποτελοῦσε ἐμπόδιο μέχρι τὰ τέλη τοῦ 2ου αἰώνα. Ἡ Ρώμη εἶχε καθυποτάξει πολλοὺς λαούς, ἀλλὰ ἡ ἀριστοκρατία καὶ μάλιστα ὅλοι οἱ μορφωμένοι κάτοικοι σὲ κάθε ἐθνικὴ κυριαρχία ἦταν δίγλωσσοι καὶ μιλοῦσαν λατινικὰ καὶ ἑλληνικά. Ἡ ἀνατολικὴ Μεσόγειος καὶ ἡ Αἴγυπτος ἦταν πανάρχαια κέντρα πολιτισμοῦ, μὲ οἰκονομικὴ εὔμαρεια καὶ μὲ παράδοση ἀποτελεσματικῆς διοίκησης.

‘Ωστόσο, οἱ διοικητικοὶ θεσμοὶ τῆς Ρώμης δὲν τροποποιήθηκαν ὥστε νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ἀνάγκες τῆς διακυβέρνησης μᾶς ἀχανοῦς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀνώτατη δημόσια ἀρχὴ ἦταν ἡ σύγκλητος (*senatus*), ἐνα σῶμα ἀπαρτιζόμενο ἀπὸ τριακόσιους περίπου γαιοκτήμονες, ποὺ οἱ περισσότεροι ἦταν ἀρχαίας καταγωγῆς. Οἱ ἀνώτατοι ἀρχοντες ἦταν δύο ὄντας (*consules*), ποὺ δὲ καθένας εἶχε δικαιώματα βέτο στὶς ἀποφάσεις τοῦ ἄλλου καὶ δὲν μποροῦσε νὰ ἀναλάβει δεύτερη φορὰ τὸ ἴδιο ἀξίωμα παρὰ μόνο μετὰ τὴν παρέλευση δεκαετίας. Ἡ εὐνόητη ἀνάγκη γιὰ ἰσχυρὴ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία καλύφθηκε μόνο τὸν 1ο αἰώνα π.Χ., ὅταν ὁ Ἰούλιος Καίσαρ καὶ ὁ μικρανιψίος του Ὀκταβιανὸς («Αὔγουστος») συγκέντρωσαν διάφορες ἐξουσίες, στρατιωτικὲς καὶ πολιτικές, στὰ χέρια ἐνὸς ἰσόβιου ἡγέτη (ἡγεμονίᾳ τοῦ πρώτου πολίτη, τοῦ *princeps*). Οἱ μετέπειτα ἡγεμόνες ἐπονομάζονταν «αὐτοκράτορες» (ἀπὸ τὸ *imperator*, διοικητής). ‘Οταν ἀναφερόμαστε στὴ Ρώμη, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου καὶ μετά, χρησιμοποιοῦμε συνήθως τὸν ὄρο αὐτοκρατορία [*Imperium*] καὶ ὅχι δημοκρατία [*Res publica*]. Ἡ ἐξουσία τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν σχεδὸν ἀνεξέλεγκτη. ‘Αν καὶ ἡ σύγκλητος ἐξακολούθησε νὰ λειτουργεῖ καὶ μοιράστηκε τὴ διοίκηση τῶν ἐπαρχιῶν μὲ τοὺς αὐτοκράτορες, τὸ μοναδικὸ ἀποτελεσματικό της ὅπλο ἐνάντια σὲ κάποιο δεσποτικὸ ἡγεμόνα [*dominus*] ἦταν ἡ δολοφονία του.

Οἱ αὐτοκράτορες ἔστρεψαν τὶς ἐδαφικὲς φιλοδοξίες τῆς Ρώμης πρὸς τὰ βόρεια, μακριὰ ἀπὸ τὴ Μεσόγειο. Ὁ Ἰούλιος Καίσαρ ἀπέκτησε φρήμη στρατηλάτη χάρη στὴν κατάκτηση τῆς ἐντεῦθεν τῶν Ἀλπεων Γαλατίας καὶ στὴν καθυπόταξη διαφόρων κελτικῶν φύλων ἀπὸ τὸ 59 ὥς τὸ 51 π.Χ. Ὅταν ὁ Αὔγουστος διέταξε περαιτέρω διείσδυση πρὸς τὰ ἀνατολικά, ὁ στρατός του κατατροπώθηκε ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς τὸ 9 μ.Χ. Ἐν συνεχείᾳ οἱ Ρωμαῖοι ὅρισαν μιὰ μεθόριο κατὰ μῆκος τῶν ποταμῶν Ρήγου καὶ Δούναβη. Βόρεια καὶ ἀνα-

Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

τολικὰ αύτοῦ τοῦ συνόρου, οἱ Ρωμαῖοι κατεῖχαν μόνο τὴν ἐπαρχία τῆς Δακίας, στὴ σημερινὴ Ρουμανία. Μέχρι τὰ τέλη τοῦ 2ου αἰώνα μ.Χ. οἱ Γερμανοί, ποὺ δὲν εἶχαν παραβιάσει αὐτὴ τῇ μεθόριο, διατηροῦσαν ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τοὺς Ρωμαίους καὶ προφανῶς πολεμοῦσαν μεταξύ τους, ἀλλὰ ὅχι ἐναντίον τῶν Ρωμαίων.

Ἡ Γαλατία ὅμως ἦταν ἡ πρώτη ἐπαρχία τῆς αὐτοκρατορίας ποὺ ὁ ἔλεγχός της ἀπαιτοῦσε τὴν χρήση ἀποκλειστικὰ χερσαίων ἀρτηριῶν. Οἱ δρόμοι ἦταν δύσβατοι καὶ διέσχιζαν τοὺς ὁρεινοὺς ὄγκους τῶν Ἀλπεων καὶ τῶν Πυρηναίων. Ἡ Γαλατία ἦταν ἀραιοκατοικημένη καὶ οἱ Ρωμαῖοι ἐνθάρρυναν τὸν ἐποικισμό τῆς, ἵδιως ἀπὸ βετεράνους ποὺ ἀποστρατεύονταν ἀπὸ τὶς λεγεῶνες. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καίσαρα μέχρι τὸν 5ο αἰώνα μ.Χ. δημιουργήθηκε ἔνας «γαλατορωμαϊκὸς» πληθυσμὸς ἀπὸ τὶς ἐπιγαμίες ἀνάμεσα σὲ Ρωμαίους στρατιῶτες, κρατικοὺς ὑπαλλήλους καὶ ἄλλους ἀριστοκράτες μὲ ντόπιες Κέλτισσες. Ἀλλὰ ἡ Γαλατία ἦταν οἰκονομικὰ καθυστερημένη καὶ, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ κεραμικὰ καὶ ὑφάσματα, ἐλάχιστα προϊόντα τῆς μποροῦσαν νὰ ἔξαχθοῦν. Τὸ κόστος τῆς διοίκησης ἦταν πολὺ ὑψηλό, καθὼς ἀπαιτοῦσε τὴν κατασκευὴν καὶ τὴν συντήρησην δρόμων καὶ ὀχυρῶν.

Ἡ Βρετανία, ἡ τελευταία μεγάλη ρωμαϊκὴ κτήση στὸν Βορρά, ἦταν πηγὴ ἀκόμα μεγαλύτερων προβλημάτων. Ἐδῶ ἡ πρόσβαση ἦταν δυνατὴ μόνο μέσω τῆς Γαλατίας. Ὁ Καίσαρ εἶχε κάνει δύο ἐκστρατείες βραχείας διάρκειας στὴ Βρετανία, ἀλλὰ ἡ συνεχῆς ρωμαϊκὴ κατοχὴ τῆς νήσου ἄρχισε μὲ τὴν εἰσβολὴ τοῦ αὐτοκράτορα Κλαυδίου τὸ 43 μ.Χ. Μέχρι τὴ δεκαετία τοῦ 80, οἱ Ρωμαῖοι εἶχαν καθυποτάξει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἀγγλίας, διαιρώντας την σὲ δύο ἐπαρχίες, καὶ εἶχαν προελάσει στὴ Σκοτία. Ἐκεῖ κολάκευσαν τοὺς τοπικοὺς ἀρχηγοὺς μὲ τὴν παροχὴ δώρων καὶ τίτλων καὶ μετέτρεψαν τὶς πρωτεύουσες τῶν διαφόρων φυλῶν τους σὲ διοικητικὰ κέντρα. Αὐτὴ τὴν ἀποτελεσματικὴ τακτικὴ θὰ τὴν ἐφάρμοζαν καὶ ἀργότερα, ὅταν θὰ συναλλάσσονταν καὶ μὲ ἄλλες φυλές, κατορθώνοντας μερικές φορὲς νὰ διαχωρίζουν μιὰ «ἐκρωμαϊσμένη» ἀριστοκρατία ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες τῆς Ἰδιαίς φυλῆς, οἱ ὅποιοι προτιμοῦσαν τὶς ἐπιδρομὲς καὶ τὴ λεγλασία. Ὡστόσο, οἱ σοβαρὲς ταραχές ποὺ ξέσπασαν στὴ Βρετανία κατὰ τὸν 2ο αἰώνα ἀνάγκασαν τοὺς αὐτοκράτορες νὰ δαπανοῦν ἐκεῖ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα. Γιὰ νὰ ἀποκρούσει τοὺς

Καληδονίους καὶ νὰ προστατεύσει τοὺς κατοικημένους οἰκισμοὺς στὰ νότια, ὁ αὐτοκράτορας Ἀδριανὸς (117-138 μ.Χ.) κατασκεύασε τὸ περίφημο Ἀδριανεῖο Τεῖχος, ὃψους 15 ποδιῶν καὶ μήκους 73 μιλίων, μὲ φρουρές ἀνὰ μῆλο, ἀνάμεσα στοὺς ποταμοὺς Σαλγούεν καὶ Τάιν. Ἐνα δεύτερο ἀμυντικὸ τεῖχος, ποὺ χτίστηκε βορειότερα ἀπὸ τὸν διάδοχό του Ἀντωνίνο Πίο (138-161 μ.Χ.), ἀποδείχθηκε ὀνεπαρκές.

Ἡ διακυβέρνηση τῆς πρώιμης Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας

Οἱ Ρωμαῖοι διαιροῦσαν τὶς πρόσφατα κατακτημένες περιοχές τους σὲ ἐπαρχίες ὅπου διόριζαν Ρωμαίους πολίτες ὡς διοικητές. Στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου οἱ ἐπαρχίες τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἦταν περίπου 50, ἀλλὰ κατὰ τὸν 4ο αἰώνα πιθανὸν ὁ ἀριθμός τους νὰ εἶχε φτάσει τὶς 120. Οἱ περισσότερες ἐπαρχίες ὑποδιαιροῦνταν σὲ *civitates* (πόλεις κράτη), ἀποτελούμενες ἀπὸ μιὰ σχετικὰ πυκνοκατοικημένη καὶ ὀνεπτυγμένη περιοχή, ποὺ τὴν περιέβαλλε μιὰ ἀγροτικὴ περιφέρεια. Οἱ περισσότεροι διοικητὲς ἐπαρχιῶν τῆς πρώιμης αὐτοκρατορίας ἀσκοῦσαν τόσο πολιτικὰ ὅσο καὶ στρατιωτικὰ καθήκοντα, ἀλλὰ τὸ προσωπικό τους, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες, ἦταν ὀλιγάριθμο. Καθὼς δὲν διέθεταν τὸ ἀναγκαῖο ἀνθρώπινο δυναμικὸ ὥστε νὰ διοικήσουν ἄμεσα τὶς περισσότερες κτήσεις τους, οἱ Ρωμαῖοι συνήθωσ διατηροῦσαν τοὺς διοικητικοὺς θεσμοὺς τῶν κατακτημένων λαῶν καὶ ἐπάνδρωναν τὰ μεσαῖα καὶ τὰ κατώτερα κλιμάκια τῆς γραφειοκρατίας μὲ ντόπιους ποὺ ἦταν πρόθυμοι νὰ συνεργαστοῦν μαζί τους.

Ἐνα ἄλλο σχεδὸν μόνιμο πρόβλημα ἦταν ἡ οἰκονομικὴ διοίκηση. Ὡς τὸν 4ο αἰώνα δὲν εἶχε καταβληθεῖ καμία προσπάθεια γιὰ τὴν τυποποίηση τοῦ ὑπολογισμοῦ τῶν φόρων σὲ ὀλόκληρη τὴν αὐτοκρατορία. Ὁρισμένες ἐπαρχίες, ἰδίως στὴν οἰκονομικὰ ὀνεπτυγμένη Ἀνατολή, κατέβαλλαν πολὺ ὑψηλοὺς φόρους, ἐνῷ ἄλλες στὴν οὖσίᾳ δὲν πλήρωναν κανέναν. Καθὼς οἱ Ρωμαῖοι δὲν διέθεταν ἀρκετοὺς κρατικοὺς ὑπαλλήλους ὥστε νὰ συγκεντρώνουν ἀπευθείας ὅλα τὰ ἔσοδα, νοίκιαζαν τὸ δικαίωμα εἴσπραξης τῶν φόρων σὲ ἐπιχειρηματίες, τοὺς ἐπονομαζόμενούς δημοσιῶνες (*publicani*), οἱ ὅποιοι, ὅπως ἦταν φυσικό, ἔπρεπε νὰ συγκεντρώνουν περισσότερα ἀπ’ ὅσα κατέβαλλαν οἱ ἴδιοι ὡς ἐνοίκιο στὴ Ρώμη καὶ νὰ καρπώνονται τὴ διαφορά. Τὸν 1ο αἰώνα μ.Χ. οἱ καταχρήσεις τῶν δημοσιώνων εἶχαν πάρει πιὰ τόσο

κραυγαλέες διαστάσεις ποὺ ἡ κυβέρνηση ἄρχισε νὰ μεταφέρει τὴν συγκέντρωση τῶν ἐσόδων στὰ τοπικὰ σώματα διακυβέρνησης (στοὺς βουλευτὲς ἢ δεκουρίωνες, *curiales* ἢ *decuriones*) τῶν *civitates*. Ὅσοι ἀναλάμβαναν τὸ βουλευτικὸ ἀξίωμα συχνὰ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ χρηματοδοτοῦν δαπανηρὰ δημόσια ἔργα ἐν εἰδεῖ ἐγγύησης. Ἀκόμα καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν 40 αἰώνα εἶχε ἐκδηλωθεῖ κάποια τάση νὰ καθίστανται οἱ τοπικοὶ βουλευτὲς προσωπικὰ ὑπεύθυνοι γιὰ τοὺς φόρους τοὺς ὁποίους ἀδυνατοῦσαν νὰ εἰσπράξουν. Μὲ τὴν σειρά του τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀνάγκασε πολλὲς ἐπιφανεῖς ρωμαϊκὲς οἰκογένειες νὰ ἀποσυρθοῦν ἀπὸ τὸν δημόσιο βίο, ἀκόμα καὶ προτοῦ ξεσπάσουν οἱ κρίσεις ποὺ συγκλόνισαν τὴν ὑστερή αὐτοκρατορία. Ἐτσι, πρὶν ἀπὸ τὸν 3ο αἰώνα, ἡ ρωμαϊκὴ τοπικὴ διοίκηση δὲν ἦταν οὕτε συνεκτικὴ οὕτε ἐπαρκής. Στηριζόταν σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴ συνεργασία ἡ, τουλάχιστον, στὴ σιωπηρὴ ἀποδοχὴ τῆς ντόπιας ἐλīτ κάθε περιοχῆς. Οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἀντιμετώπιζαν μεγάλη ἐσωτερικὴ δυσαρέσκεια, καὶ ἔτσι ἦταν σὲ θέση νὰ συγκεντρώνουν τὰ στρατεύματά τους στὰ σύνορα μέχρι ποὺ οἱ ἐχθρικὲς δυνάμεις ἄρχισαν νὰ ἀπειλοῦν τὴν αὐτοκρατορία στὰ τέλη τοῦ 2ου καὶ ιδίως τὸν 3ο αἰώνα. Ἡ ἀνεπάρκεια τῆς ρωμαϊκῆς διοίκησης τῶν ἐπαρχιῶν καὶ ἡ ἀδιαφορία τῶν ντόπιων πληθυσμῶν ἀπέναντι στὸ ρωμαϊκὸ κράτος πρόβαλαν τότε σὲ ὅλη τους τὴν ἔκταση.

Oἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες

Ἡ ρωμαϊκὴ κοινωνία ἦταν χωρισμένη σὲ «τάξεις» (*ordines*) ποὺ ὁ ὄρισμός τους εἶχε κατὰ καιροὺς διαφορετικὸ περιεχόμενο. Ὁστόσο, πάντα ἡ διάκριση αὐτὴ βασιζόταν σὲ κριτήρια κοινωνικῆς θέσης, ὅπως στὴν κατοχὴ δημόσιων ἀξιωμάτων καὶ τὴν οἰκογενειακὴ προέλευση καὶ ὅχι ὅπως συμβαίνει σήμερα στὸν ὄλικὸ πλοῦτο. Δύο ἦταν οἱ κύριες ὁμάδες πρὶν ἀπὸ τὴν κρίση τοῦ 3ου αἰώνα: οἱ *honestiores* (οἱ ἐντιμότεροι, ἡ συγκλητικὴ ἀριστοκρατία, στὴν ὁποίᾳ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἀνήκαν πολλὲς οἰκογένειες ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες, ἡ ἀνώτερη μεσαία τάξη —οἱ ἴππεῖς—, ἡ ἀνώτερη ἱεραρχία τοῦ στρατοῦ καὶ οἱ βουλευτὲς) καὶ οἱ *humiliores* (οἱ ταπεινότεροι, δηλαδὴ ὅλοι οἱ ἄλλοι). Στὸ κατώτερο ἐπίπεδο διακρίνουμε ἔνα σημαντικὸ ἀλλὰ ὅχι ἀγεφύρωτο χάσμα ἀνάμεσα στοὺς ἐλεύθερους καὶ τοὺς ἀνελεύθερους. Ἡ θέση τῶν

έλευθερων ἀγροτῶν ἐπιδεινώθηκε κατὰ τὴν ὥστερη Δημοκρατία καὶ τὴν πρώιμη αὐτοκρατορία, ίδιως στὴ δύση, καθὼς ὁ κλῆρος τους ἀπορροφήθηκε ἀπὸ τὰ μεγάλα κτήματα (*latifundia*) ποὺ ἀνήκαν σὲ Ρωμαίους ἀριστοκράτες. Οἱ περισσότερες ἴδιοκτησίες αὐτοῦ τοῦ τύπου καλλιεργοῦνταν ἀπὸ ὅμαδες δούλων ποὺ συνήθως ἦταν ἀπόγονοι αἰχμαλώτων πολέμου. Μολονότι οἱ Ρωμαῖοι ἦταν περιβόητοι γιὰ τὴ σκληρότητά τους ἀπέναντι στοὺς δούλους, δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι χειραφέτησαν πολλοὺς ἀπὸ αὐτούς. Καθὼς ἀπὸ τὸν 1ο αἰώνα μ.Χ. ἔληξε ἡ περίοδος τῶν ρωμαϊκῶν κατακτήσεων, οἱ πηγὲς ἐφοδιασμοῦ σὲ δούλους περιορίστηκαν. Ἡ συνακόλουθη ἔλλειψη ἐργατικῆς δύναμης ἀνάγκασε πολλοὺς ἴδιοκτῆτες νὰ ἔκμισθώσουν τμήματα τῶν ἴδιοκτησιῶν τους σὲ ἀγρότες ἐνοικιαστές.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ γεωργία δὲν ἦταν σὲ γενικὲς γραμμὲς ἐκμηχανισμένη (λόγου χάρη, ὁ νερόμυλος ἦταν γνωστός, ἀλλὰ σπάνια τὸν χρησιμοποιοῦσαν) συχνὰ ἀποδίδεται στὴν ἀνάγκη δημιουργίας θέσεων ἐργασίας γιὰ τὴν ἀπασχόληση τῶν δούλων. Οἱ Ρωμαῖοι ὅργωναν μὲ ἔνα ἀπλὸ ἐλαφρὸ ἄροτρο, κατάλληλο γιὰ τὰ ἀβαθή, ἀμμώδη μεσογειακὰ ἐδάφη, τὸ δόποιο ἐξακολούθησαν νὰ χρησιμοποιοῦν σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου. Ἡ χρήση ζεύγους ζώων γιὰ τὴν ἔλξη τοῦ ἀρότρου καὶ ὁ ζυγός, μὲ τὸν δόποιο τὰ ζῶα ζεύονταν στὸ ἄροτρο ἀπὸ τὰ ἀκρώμια καὶ ὅχι ἀπὸ τὸν αὐχένα, ἀποτελοῦν μεσαιωνικὴ ἐπινόηση. Ἐντούτοις, ἡ ρωμαϊκὴ γεωργία ἦταν πολὺ προωθημένη ἀπὸ τὴν ἀποφη τῶν ἀρδεύσεων καὶ τῆς ἐναλλαγῆς τῶν καλλιεργειῶν, ἐνῶ ἡ ἀπόδοση τοῦ ἐδάφους ἦταν μεγαλύτερη ἀπ’ ὅ,τι στὸν Μεσαίωνα. Τὸ κλίμα τῆς μεσογειακῆς λεκάνης εύνοοῦσε τὴ διετὴ ἐναλλαγὴ τῶν καλλιεργειῶν, τὴν ὁποία ἐφάρμοζαν οἱ Ρωμαῖοι φυτεύοντας τὴ μιὰ χρονιὰ σιτηρὰ καὶ τὴν ἐπόμενη κηπευτικά. Ἀντίθετα, στὴ βόρεια Εὐρώπη ἐπικρατοῦσε ἡ συνήθεια τῆς ἐναλλαγῆς διαφορετικῶν σιτηρῶν κάθε δύο ἡ τρία χρόνια. Ἡ κατὰ περιφέρειες εἰδίκευση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, τὴν ὁποία εἰσήγαγαν οἱ Ρωμαῖοι, συνεχίστηκε καὶ στὴ διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα: φρούτα, μέλι καὶ ἐλαιόλαδο στὴν Ἰσπανία· σιτηρὰ στὴ νότια Ἰταλία καὶ τὰ παράκτια νησιά, κυρίως στὴ Σικελία· καὶ πάνω ἀπ’ ὅλα, ἀμπέλια γιὰ τὴν παραγωγὴ κρασιοῦ τὰ δόποια καλλιεργοῦνταν ὅπου ἦταν δυνατόν, μὲ βόρειο ὅριο τὴν περιοχὴ τοῦ Ρήγου καὶ τοῦ Μοζέλα.

Οἱ τεράστιες πόλεις τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἦταν διοικη-

τικὰ καὶ στρατιωτικὰ κέντρα. Οἱ περισσότερες ἦταν οἰκονομικὰ παρασιτικὲς «πόλεις καταναλωτῶν» ποὺ παρῆγαν λιγοστὰ ἔξαγωγιμα ὀγαθὰ καὶ ὑπηρεσίες καὶ συντηροῦνταν μὲ τρόφιμα ποὺ συχνὰ ἀποσπῶνταν ὡς φόρος ὑποτελείας ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες. Ἡ Ρώμη ποτὲ δὲν ἀνέπτυξε σημαντικὴ βιοτεχνικὴ παραγωγὴ. Οἱ περισσότεροι τεχνίτες παρῆγαν χρηστικὰ προϊόντα, ποὺ προορίζονταν γιὰ τὴν τοπικὴ ἀγορά, ἀν καὶ ὁρισμένα εἴδη, ὅπως ὑφάσματα, κεραμικὰ καὶ γυαλικὰ ἔξαγονταν σὲ ἄλλες ἐπαρχίες. Τὰ εἴδη πολυτελείας, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὅποια παράγονταν στὴν Ἀνατολή, οἱ βαφὲς καὶ τὰ ὀρυκτὰ μεταφέρονταν σὲ μεγαλύτερες ἀποστάσεις. Οἱ τεχνίτες ἦταν ὀργανωμένοι σὲ ἐπαγγελματικὲς ἐνώσεις, τὰ λεγόμενα κολλήγια (*collegia*), ἀλλὰ συχνὰ ἀπασχολοῦνταν σὲ κρατικὰ ἐργαστήρια, καθὼς ἐλάχιστοι Ρωμαῖοι μὲ κεφάλαιο πρὸς ἐπένδυση ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴ βιοτεχνία μεγάλης κλίμακας. Οἱ Ρωμαῖοι κεφαλαιοῦντο προτιμούσαν νὰ ἐπενδύουν τὰ χρήματά τους στὴ γῆ, ποὺ ἀπέδιδε μικρότερο εἰσόδημα ἀπ' ὅ.τι ἡ βιοτεχνία, καθὼς ὅμως τὰ περισσότερα ἀξιώματα προορίζονταν μόνο γιὰ γαιοκτήμονες, ἡ γαιοκτησία προσέφερε κοινωνικὸ γόνητρο καὶ πολιτικὴ ίσχυ.

Συχνὰ διατυπώνεται ἡ ἄποψη ὅτι ἡ μεγάλη ἔκταση τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἡ ποικιλία τῶν προϊόντων ποὺ παράγονταν στὶς ἐπαρχίες τῆς διεύρυναν τὸ ἐμπόριο. Ὁστόσο, ὁ ἴσχυρισμὸς αὐτὸς εἶναι ὑπερβολικός. Πράγματι, ὑπῆρχε ἔνα κοινὸ νόμισμα καὶ ἔνα ἐπαρκὲς ὁδικὸ δίκτυο· ἐντούτοις, στὰ σύνορα τῶν περισσότερων *civitates* ἐπιβάλλονταν διόδια ὅφους 2,5% ἐνῶ οἱ δασμοὶ στὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας ἔφταναν τὸ 12,5%. Ἡδη κατὰ τὸν 4ο αἰώνα τὸ ὑψηλὸ κόστος μεταφορᾶς καὶ τὰ διόδια διπλασίαζαν κάθε 300 μίλια τὴν τιμὴ ἐνὸς φορτίου σιτηρῶν. Ἐκτιμᾶται ὅτι τὸ ἐμπόριο ἀρχισε νὰ φθίνει ἀπὸ τὴν ἰδρυση τοῦ *principatus*, ἐνῶ ἡ πιὸ ἀπότομη κάμψη σημειώθηκε στὰ τέλη τοῦ 2ου αἰώνα.

Ἐπομένως, ἡ πολιτικὴ δομὴ τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας παρουσίαζε μιὰ ἐνότητα κορυφῆς ποὺ ἐπὶ ἔνα διάστημα συγκάλυπτε τὴν οἰκονομικὴ ὑπανάπτυξη καὶ τὶς βαθιές ἐθνικὲς καὶ πολιτισμικὲς διαιρέσεις. Αὐτὴ ἡ συγκάλυψη ἔξελιπε μὲ ταχεῖς ρυθμοὺς στὰ τέλη τοῦ 2ου αἰώνα.